

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

“Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

14) Optimization technique to improve crop production on a farm in ... Rajesh Kumar Srivastava & Rajeev Kumar Singh, Pratapgarh, U.P., India	59
15) Social Impact and Buddhism Principal Dr. Shaikh S. J., Dist. Jalgaon, Maharashtra	63
16) महिला सक्षमीकरण आव्हाने व त्यावरील उपाययोजनांचा एक अभ्यास प्रा. खवले नकुल पोपट, खर्डी	66
17) कामगार महिलांच्या सबलीकरणामध्ये शासनाची भूमिका आसमा आलमशाह अत्तार, कोल्हापूर	69
18) सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील पर्यटन व अर्थव्यवस्था प्रा.मृण्मयी अशोक बांदेकर, सिंधुदुर्ग	72
19) २०२० –२१ लॉकडाऊन काळातील अकारिक नोंदीचा अभ्यास डॉ. कुसुम विजयकुमार चौधरी, मुंबई	77
20) सार्क संघटना आणि भारत पाकसंबंध एक विश्लेषण डॉ. डोंगरे एल.बी., जि. नांदेड	82
21) ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विविध समस्यांचे समाजशास्त्रीय चिंतन : एक अभ्यास डॉ. यादव घोडके, जि. बीड	84
22) आदिवासी कविता आणि कथे चे स्वरूप प्रा. संतोष कल्याणराव हापगुंडे, नांदेड	89
23) भंडारा जिल्ह्यातील तापमानातील बदलाचा पर्यावरणीय अभ्यास प्रा. श्रावण ब. कापगते, जि. भंडारा	91
24) विमुक्त जती व भटक्या जमातीच्या सामाजिक-शैक्षणिक स्थितीचा विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा.दिलीप काशिनाथ काठोडे, नवीन नांदेड	95
25) नवीन कृषी कायद्याचे फायदे आणि तोटे प्रा. डॉ. मुजमुले बी. एस., जि. जालना	98
26) वि.दा.सावरकरांचे विज्ञानवादी विचार श्री. स्वप्निल वसंत सोनार & डॉ.फुला बागूल, नंदुरबार	101

महिला सक्षमीकरण आव्हाने व त्यावरील उपाययोजनांचा एक अभ्यास

प्रा. खवले नकुल पोपट

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
श्री संत गजानन महाविद्यालय खर्डा

सारांश: —

सक्षमीकरण म्हणजे काय? हा प्रश्न अत्यंत मूलभूत व महत्वाचा आपणास वाटतो. प्राचीन काळापासून ते ह्यघ व्या शतकापर्यंत महिलांचे सामाजिक जीवनातील स्थान हे दृष्टिहीन झालेले आहे. त्या अनुषंगाने सक्षमीकरण ही संकल्पना बहुआयामी प्रक्रियात्मक, सृजनशील, प्रवाही संकल्पना आहे. कोणत्याही समाजघटकाचा समाजमान्यता प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य, समता व न्याय मिळवून देण्यासाठी तसेच समाजातील विषमता, दारिद्र्यता लिंग, वर्ग,वंश धर्म इत्यादी प्रकारचे भेदाचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी जी क्षमता त्या शोषित समाज घटकात आणावी लागते.

प्रस्तावना :-

मानवसमूहात स्त्रीजातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. स्त्रियांना हतोत्साहित करणारे वर्तन करून, त्यांचा जीवनस्तर उंचावण्याकडे दुर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हीनत्वाची वागणूक स्त्रीजातीला मिळत राहिली आहे. हा भेदभाव दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि त्याचे सुचालन करणे आणि लैंगिक समतेद्वारे (Gender Equality) समाजाचे संतुलन साधणे यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टिकोन केलेली कृती यांचा समुच्चय म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण, असे थोडक्यात म्हणता येईल. महिलांनी फक्त चूल आणि मूल याकडेच लक्ष दिले पाहिजे असे अनेक जणांना वाटते, पण आता महिलांनी

चुला आणि मुलासोबतच देश आणि विदेश यांकडेसुद्धा लक्ष देण्याची गरज आहे. २००१ हे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष व ८ मार्च आंतरराष्ट्रीय महिला दिन म्हणून संपूर्ण भारतासह जगभरात साजरा करण्याची सुरुवात झाली. नवव्या पंचवार्षिक योजनेपासून (१९९७-२००२) महिला सक्षमीकरण या उद्देशपूर्तीसाठी विशेष उपलब्धी म्हणून पुढाकार घेण्यात आले.

मानवी हक्कांविषयी अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांत मान्यता मिळूनही, स्त्रिया निर्धन आणि निरक्षर राहण्याचे प्रमाण मोठे आहे. वैद्यकीय सुविधा, मालमत्तेची मालकी, पतपुरवठा, प्रशिक्षण आणि रोजगारात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी संधी मिळते. त्या पुरुषांच्या तुलनेत राजकीयदृष्ट्या सक्रिय असण्याची शक्यता फारच कमी आहे, आणि त्या घरगुती हिंसाचाराचा बळी होण्याची शक्यता खूपच मोठी आहे. स्त्रियांची मानसिकता बदलणे हे अतिशय महत्वाचे आहे. ग्रामीण भागात स्त्रिया अजूनही स्वतः निर्णय घेऊ शकत नाहीत. तेथे त्या पुरुषांच्या निर्णयावर अवलंबून राहतात. त्यांची निर्णय क्षमता वाढणे गरजेचे आहे. घटनेने अनेक अधिकार दिलेले आहेत, याची माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहचली पाहिजे, प्रबोधन झाले पाहिजे. स्त्री अजूनही १००% सक्षम आहे हे आपण मान्य करू शकत नाही.

बीज संज्ञा (Key Words):— सक्षमीकरण, मानवी हक्क, भेदभाव

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना अभ्यासणे
२. महिला सक्षमीकरणात येणारी आव्हाने जाणून घेणे.
३. महिला सक्षमीकरण संदर्भात केलेली उपाययोजनांचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तसेच तथ्य माहिती संकलनासाठी संदर्भ पुस्तके, मासिके, विविध संशोधनपर लेख, व वृत्तपत्रांचा दुय्यम स्रोत म्हणून वापर करण्यात आला आहे.

महिला सक्षमीकरणपुढील आव्हाने:-

महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना अभ्यासत असताना त्यापुढील नेमकी कोणती आव्हाने आहेत हे

पुढीलप्रमाणे पाहता येते.

१. आर्थिक सक्षमता
२. शैक्षणिक सक्षमता
३. राजकीय सक्षमता
४. कौटुंबिक सक्षमता
५. मानसिक सक्षमता
६. लैंगिक सक्षमता

महिला सक्षमीकरण व त्यावरील उपाययोजना:—

१. मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क :

राज्यघटनेने भारतीय ६ ते १४ या वयोगट मधील मुलामुलींच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क हा कायदा पारित केला. घटनेच्या कलम २१ अ मध्ये त्यासंदर्भात तरतूद करण्यात आली. जेणेकरून कोणतीही व्यक्ती ही शिक्षण घेण्यापासून वंचित राहणार नाही. शिक्षणातून व्यक्ती ही विचारशील,विवेकी व चिंतनशील होते त्यातून ती खरे —खोटे, सत्य—असत्य जाणून घेता येते. त्यामधून महिला आपली प्रगती साधू शकतात.

२. बचत गटांना आर्थिक तरतूद:

शासनाच्या वतीने महिला आर्थिक बचत गटांची चळवळ देशपातळीवर मोठ्या पातळीवर राबविण्यात येत आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात महिला या आपली आर्थिक पत सांभळून आपली वाटचाल करत आहेत. महिला या कोणत्याही बाबतीत आज पुढारलेल्या आहेत. त्या शिक्षण घेऊन आपली प्रगती केल्यावर खर्चा अर्थाने आर्थिक बाबतीत स्वावलंबी बनल्या तरच त्याला अर्थ प्राप्त होत असतो. नोकरी, व्यवसाय यात त्यांनी आपला आलेख उंचावला आहे. लघु व कुटिरोद्योग या माध्यमातून ग्रामीण अर्थव्यवस्था चालना देण्याचे काम मोठ्या प्रमाणात होत असलेले दिसून येते.

३. राजकीय निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभाग:

राजकीय निर्णय प्रक्रियेत महिलांनी महिलांचा राजकारणातील सक्रीय भाग हा नेहमीच चर्चेचा विषय राहिला आहे. महिलांचा राजकारणातील सहभाग हा खूप व्यापक विषय असून त्याचा केवळ मतदानाशी संबंध जोडणे हिताचे ठरणार नाही. अनेक वेळा महिलांचा राजकीय सहभाग संबोधताच त्याचा विपर्यास केला

जातो व त्याचा संबंध महिलांच्या मतदानाच्या अधिकाराशी जोडला जातो. असे करणे कदाचित योग्य ठरणार नाही, कारण इतिहासात महिलांच्या सक्रिय राजकारणाचे खूप सारे संदर्भ आढळून येतात. इतिहासातील नोंदीचे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते कि महिला राजकारणात नुसत्या सक्रिय नव्हत्या तर त्याचा निर्णय प्रक्रियेमध्ये, राजकीय व सामाजिक चेतना प्रफुल्लित करण्यामध्ये मोलाचे योगदान आहे हे विसरता काम नये. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना राजकीय आरक्षणाचे कवच प्राप्त झाल्यानंतर व राजकारणात त्यांचा वावर वाढल्यानंतर महिला आत्मविश्वासाने बोलताहेत, काहीतरी करून दाखवण्याची महिलांमधील जिद्द वाढली आहे. स्त्रीच्या राजकारणातील सहभागाविषयीच्या वाढणाऱ्या प्रतिकूलतेला स्त्रियांनी एक शक्ती बनवण्यात यश मिळवले आहे. स्त्रियांनी राजकारणाविषयी नकारात्मकता न बाळगता, राजकारणात येत आहेत.

४. महिला व कुटुंब सक्षमता :

भारतात महिलांनाही पुरुषांच्या बाबतीत समान अधिकार प्राप्त अजून ही झालेले नाहीत. यात कौटुंबिक सक्षमता म्हणजे वडिलांच्या संपत्तीमधील अधिकार, घटस्फोट देणं, दत्तक घेणं यापासून ते लैंगिक शोषणाला विशिष्ट पद्धतीनं परिभाषित केलं आहे. यासारखे प्रयत्न होत असतानाही, महिलांच्या अनुभवावरून दिसतं की, त्यांना पुरुषांसारखे अधिकार प्राप्त झालेले नाहीत. महिलांची इच्छा असेल आणि गरज असल्यास त्यांनी घराबाहेर पडून काम करायला हवं, सगळ्या जणांची उत्तरं पाहिल्यास लक्षात येतं की, आपल्या इच्छेनुसार काम करणाऱ्या महिलांची संख्या खूपच कमी आहे. घरातील पैशांची उणीव दूर करण्यासाठी महिला नोकरी करतात, असंच अनेकांना वाटतं. महिलेची जागा घराच्या आत असते, असंही अनेकांवा वाटतं. महिला घराबाहेर पडली, तर घरातील कामावर त्याचा वाईट परिणाम पडतो आणि सुरक्षेच्या दृष्टीनं चिंता वाढत जाते. नोकऱ्या कमी असतील, तर पहिली पसंती पुरुषांना दिली पाहिजे, असं अनेकांना वाटतं. महिलासुद्धा असाच विचार करतात. त्यामुळे महिलांना घरापुरतं मर्यादित ठेवणारी मानसिकता किती खोलवर आहे, हे दिसून

येतं.

५. महिला व मानसिक सक्षमता:

देशात नागरिकांसाठी मानसिक आरोग्याचे प्रश्नही हाताळणे गरजेचे आहे, हे या अर्थसंकल्पाने अधोरेखित करणं महत्त्वाचं ठरलं आहे. मुख्य म्हणजे ग्रामीण भागातच नाही तर शहरातही महिलांना या महामारीच्या काळात मानसिक ताणांनी छळले. मात्र मानसिक आरोग्याविषयी मोकळेपणानं बोलण्याची सोय नाही, मदत चटकन उपलब्ध नाही. आणि जिथं लहानसहान दुखणीखुपणी महिला अंगावर काढतात तिथं मानसिक आजार, चिडचिड, अस्वस्थता, ताण आणि डिप्रेशनपर्यंतचे आजार महिला मोकळेपणानं बोलत नाही. या अर्थसंकल्पात २३ मानसिक स्वस्थ केंद्र टेलीनेटवर्कद्वारे जोडण्यात येणार आहेत. बंगलोरची ख्यातनाम मानसिक आरोग्य संस्था निम्हंस आणि आयआयटी बंगळूर यांच्या मदतीने ही केंद्र 'टेलीनेटवर्क' द्वारे जोडलेली असतील. मानसिक मदत मागण्यासाठी त्याचा उपयोग होऊ शकेल. महिला आणि खासकरून कष्टकरी समूहातील महिलांच्या मानसिक आरोग्यावर या कार्यक्रमांमध्ये भर देणे आवश्यक आहे. माता आणि बालसंगोपन याचे जे कार्यक्रम शासन पातळीवर राबवले जात आहेत त्या कार्यक्रमांच्या माध्यमातून शारीरिक आरोग्यसेवेबरोबरच मानसिक आरोग्यसेवा दिली जाणे आवश्यक आहे. याचे कारण लहान मुलांना जन्म देणे आणि त्यानंतर त्यांचे संगोपन करणे, दुसरीकडे कुटुंब, नोकरी या जबाबदाऱ्या पार पाडत असताना महिला अनेक मानसिक आंदोलनांचा सामना करत असते. अशावेळी घरातील महिलेचे मानसिक आरोग्य चांगले राहिले तर तिच्या कुटुंबाच्या आणि खासकरून मुलांच्या मानसिक आरोग्यावर त्याचा चांगला परिणाम होऊ शकतो.

६. महिला व लैंगिक सक्षमता:

लोक लैंगिकतेबद्दल जुने विचार मागे सोडून अधिक मोकळेपणानं बोलू लागले आहेत. अगदी यापूर्वी जे स्वतःची लैंगिक ओळख लपवत होते तेही आता मुख्य प्रवाहातील चर्चेत सहभागी होतात. अशा प्रकारच्या खुल्या संवादांमुळे लैंगिकतेचा विषय हा अगदीच कठोर न राहता, त्यात एक सहजपणा किंवा मोकळेपणा

आला आहे. पण नवीन माहितीचा विचार करता हा बदल एका गटामध्ये अधिक असल्याचं पाहायला मिळतं. अनेक देशांमध्ये आता पूर्वीच्या तुलनेत लैंगिकतेतील बदल स्वीकारण्यामध्ये महिलांचं प्रमाण हे मोठय प्रमाणावर वाढलं आहे. सामाजिक वातावरणातही बदल पाहायला मिळत आहे. तसंच महिलाही आता लैंगिकतेच्या आधारावर ठरवलेल्या त्यांच्या भूमिका आणि ओळखीची बंधनं तोडत आहेत.

संदर्भसूची:

१. ताराबाई शिंदे — स्त्री-पुरुष तुलना
२. सीन मॅसी — लैंगिक भावबंध ओळख
३. अंबर घोष — लोकशाही राजकारणात स्त्रीयांचा सहभाग
४. प्रा. डॉ. नीलिमा देशमुख — अर्थे आकाश: महिला सबलीकरण : मानके आणि आव्हाने

